

MERITOKRATIYA: NAZARIY SHAKLLANISHDAN ZAMONAVIY BOSHQARUV MEXANIZMLARIGACHA

*O'zbekiston Milliy Universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti
Siyosatshunoslik yo'nalishi 4-kurs talabalari
Ro'ziboyeva Mohinur va Suvonov Shohruh*

Annotatsiya: Mazkur maqolada meritokratiya tushunchasining nazariy shakllanish jarayoni, uning tarixiy ildizlari va siyosiy-falsafiy asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, meritokratiya konsepsiyasining rivojlanish bosqichlari, unga oid ilmiy qarashlar hamda turli nazariy yondashuvlar keng yoritiladi. Tadqiqot davomida meritokratiyaning zamonaviy davlat boshqaruvi tizimidagi o'rnini, uning dolzarbligi va samaradorligini oshirishdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Meritokratiya, davlat xizmati, hukumat, jamiyat, davlat boshqaruvi, siyosat, kadrlarni tanlash.

Аннотация: В данной статье анализируется процесс теоретического формирования концепции меритократии, её исторические корни и политико-философские основы. Также рассматриваются этапы развития концепции меритократии, научные взгляды на неё и различные теоретические подходы. Исследование раскрывает роль меритократии в современной системе государственного управления, её актуальность и важность в повышении её эффективности.

Ключевые слова: Меритократия, государственная служба, правительство, общество, государственное управление, политика, отбор персонала.

Meritokratiya tushunchasi bugungi kunda siyosat, iqtisod va ta'lim tizimlarida muhim ahamiyatga ega. Meritokratiya atamasi lotincha “meritus” - munosib, qadimgi yunoncha “kratos” - hukmronlik, hokimiyat so'zlaridan olingan bo'lib, “munosiblar hukmronligi” degan ma'noni anglatadi. Uning mohiyati har qanday jamiyatda shaxslarning o'rnini, uning shaxsiy qobiliyatlari, say-harakatlari, bilim va ko'nikmalari (“meritos”) asosida belgilanishidir. Ushbu prinsip ilg'or tarixiy davrlardan beri turli madaniyat va sivilizatsiyalarda o'z aksini topgan. Meritokratik g'oyalar insoniyat tarixida chuqur ildizlarga ega.

Meritokratiya atamasi birinchi marta nemis-amerikalik faylasuf Xanna Arendt tomonidan 1954-yilda yozilgan “Ta'lim inqirozi” esseyida keltirilgan va 1956-yilda ham bu atama sotsiolog Alan Foks tomonidan Socialist Commentary jurnalida ishlatilgan. Keyin u britaniyalik siyosatchi va sotsiolog Maykl Dunlop Young tomonidan ommalashtirildi, u bu atamani 1958-yilda o'zining dispotik siyosiy va satirik kitobi “Meritokratiyaning yuksalishi” da ishlatgan. Bu kitob ijtimoiy mavqe aql-

zakovat koeffitsienti (IQ) bilan belgilanadigan futuristik jamiyatni tasvirlaydi. Uning formulasiga ko'ra, Merit = IQ + Effort (Aql + Harakat). U bunday tizimda erta yoshda saralangan elitaning takaburligi va oddiy odamlarning xo'rlanishi muammosini ko'rsatgan. Amerikalik sotsiolog Daniel Bell atamani ijobiy ma'noda qayta talqin qilgan. U postindustrial jamiyat nazariyasida byurokratiya o'rnini egallashi kerak bo'lgan intellektuallar va olimlar sinfini meritokratik kuch sifatida ta'riflagan. Meritokratiya atamasi tahqirlovchi ma'noda paydo bo'lgan va ommalashgan bo'lsa-da, keyinchalik uning qo'llanilishi yaxshi tomonga o'zgardi. Bugungi kunda bu atama ko'pincha shaxsiy taraqqiyot va muvaffaqiyat, asosan shaxsning qobiliyatlari va fazilatlarini aks ettiradigan ijtimoiy tizimlarga nisbatan qo'llaniladi, ko'pincha imkoniyatlar tengligi sifatida qaraladi. Shunday qilib, bu atama qarindoshlik yoki irsiy aristokratiya shakllariga qarshi chiqadi.

Davlat xizmati imtihonlariga asoslangan ma'muriy meritokratiyaning eng qadimgi namunalaridan biri Qadimgi Xitoyga borib taqaladi. Bu konsepsiya miloddan avvalgi VI asrga kelib, xitoy faylasufi Konfutsiy tomonidan ilgari surilgan paytda paydo bo'lgan, u "boshqaruvchilar buni meros qilib olingan maqom tufayli emas, balki xizmat tufayli qilishlari kerak" degan tushunchani ixtiro qilgan.

Yana bir yangi g'oya, meritokratiya, Xitoyda imperatorlik imtihon tizimining joriy etilishiga olib keldi. Bu tizim imtihondan o'tgan har bir kishiga davlat amaldori bo'lish imkonini berdi, bu lavozim butun oilaga boylik va sharaf keltirardi. Xitoy imperatorlik imtihon tizimi Sui sulolasida boshlangan. Keyingi asrlar davomida tizim rivojlanib bordi, nihoyat amaldor bo'lishni istagan deyarli har bir kishi yozma hukumat imtihonlaridan o'tib, o'z qadr-qimmatini isbotlashi kerak bo'ldi.

Qadimgi Gretsiyada Platon ham, Aristotel ham meritokratiyani qo'llab-quvvatlaganlar, Platon o'zining "Respublika" asarida eng donolar hukmronlik qilishi kerakligi va shuning uchun hukmdorlar faylasuf qirollar bo'lishi kerakligi haqida ta'kidlagan.

Meritokratiya tushunchasi ilmiy muomalaga asosan XX asr o'rtalarida kirib kelgan. U demokratik jamiyat doirasida shakllangan ijtimoiy tartibning o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, ayrim hollarda uning keskinroq ifodasi sifatida talqin etiladi.

Meritokratiya afsonasi olimlar tomonidan rangparlik falsafasini targ'ib qiluvchi sifatida aniqlangan, ya'ni irqi yoki millatidan qat'iy nazar, har qanday kishi yetarlicha mehnat qilsa muvaffaqiyatga erishishi mumkin. Kevin Nadal, Keti Griffen va Yingli Vong ta'riflaganidek, "Bu e'tiqod, agar odam ishda muvaffaqiyatga erishmasa (masalan, lavozimga ko'tarilmasa), bu dangasalik yoki o'sha odamning sa'y-harakatlarining yetishmasligi tufayli bo'lishi kerakligini anglatadi», deyiladi¹.

¹ Nadal, Kevin L.; Griffin, Katie E.; Wong, Yinglee. "Gender, Racial, and Sexual Orientation Microaggressions". In Paludi, Michele A.; Coates, Breena E. (eds.). Women as Transformational Leaders: From Grassroots to Global Interests. ABC-CLIO. (2011). pp. 9–10.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda meritokratiyaga nisbatan ikkita asosiy, bir-biridan farq qiluvchi yondashuv shakllangan.

Tanqidiy yondashuv: Ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiruvchi vosita.

Ushbu yondashuv vakillari meritokratiyani jamiyatdagi tengsizliklarni oqlaydigan va ularni yanada chuqurlashtiradigan ideologiya sifatida baholaydilar. Tanqidchilarning fikricha, "imkoniyatlar tengligi" shiori ostida meritokratiya boy va imtiyozli oilalar farzandlariga sifatli ta'lim va boshqa resurslarni olishda boshlang'ich ustunlik beradi. Bu ustunlik ularning muvaffaqiyatini ta'minlab, ijtimoiy tengsizlikni avloddan-avlodga o'tkazadi.

Ijobiy yondashuv: Samarali boshqaruv kaliti.

Ayniqsa, davlat boshqaruvi va siyosatshunoslik sohalarida meritokratiya davlatni samarali boshqarishning muhim sharti sifatida qaraladi. Bu yondashuvga ko'ra, davlat xizmatlari murakkablashgan sari, ularni yuritish uchun maxsus bilim va tajribaga ega bo'lgan mutaxassislar zarur. Meritokratiya aynan shu eng loyiq kadrlarning tanlab olinishini ta'minlaydi².

Zamonaviy davlat boshqaruvida meritokratiya tamoyillari tobora muhim ahamiyat kasb etib bormoqda, chunki bugungi murakkab va tez o'zgarayotgan dunyoda davlat institutlarining samaradorligi bevosita u yerda faoliyat yuritayotgan inson resurslariga bog'liq. Meritokratiya, ya'ni lavozim va imkoniyatlarning shaxsning bilim darajasi, kasbiy malakasi, tajribasi hamda erishgan natijalariga qarab taqsimlanishi, an'anaviy tanish-bilishchilik yoki subyektiv yondashuvlardan tubdan farq qiladi. Bu yondashuv davlat boshqaruvini professional asosga o'tkazish, qarorlar sifatini oshirish va jamiyatda adolat tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ayniqsa global raqobat kuchaygan, innovatsiyalar hal qiluvchi omilga aylangan hozirgi davrda davlat apparatida yuqori malakali kadrlarning mavjudligi mamlakat taraqqiyotining asosiy sharti sifatida qaralmoqda.

Meritokratiya tamoyillarini amalda qo'llash murakkab va ko'p bosqichli jarayon bo'lib, u bir nechta muhim mexanizmlarni talab etadi. Eng avvalo, davlat xizmatiga qabul qilish tizimi to'liq ochiq va shaffof bo'lishi zarur. Bu jarayonda nomzodlarning bilim va ko'nikmalarini baholovchi test sinovlari, intervyular va amaliy topshiriqlar muhim o'rin tutadi. Shuningdek, tanlov natijalarining ochiqligi va jamoatchilikka taqdim etilishi ham adolatli tizimni shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Bunda raqamli texnologiyalardan foydalanish ayniqsa samarali hisoblanadi, chunki elektron platformalar inson omilini kamaytirib, xolis baholash imkonini beradi. Shu bilan birga, davlat xizmatchilarining faoliyatini baholash tizimi ham meritokratiyaning ajralmas qismi hisoblanadi. Har bir xodim uchun aniq vazifalar va natijaviylik ko'rsatkichlari belgilanishi, ularning bajarilishi muntazam ravishda tahlil qilinishi lozim. Bu esa

² DAVLAT FUQAROLIK XIZMATIDA MERITOKRATIYA TAMOYILINI QO'LLASHNING TASHKILIY-HUQUQIY MASALALARI — Yurisprudensiya <https://jurisprudence.tsul.uz/archives/7673>

nafaqat samaradorlikni oshiradi, balki rag'batlantirish va javobgarlik mexanizmlarini ham kuchaytiradi.

Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, meritokratiya tamoyillariga asoslangan davlatlar yuqori rivojlanish darajasiga erishgan. Masalan, Singapur davlat xizmatida eng iqtidorli yoshlarni tanlash va ularni yuqori darajada tayyorlash orqali samarali boshqaruv tizimini shakllantirgan. Xuddi shunday, Janubiy Koreya davlatida qat'iy imtihon tizimi orqali professional kadrlar saralanadi va ular davlat boshqaruvida muhim rol o'ynaydi. Finlyandiya esa shaffoflik va teng imkoniyatlar asosida kuchli davlat institutlarini barpo etgan bo'lib, bu yerda meritokratiya ijtimoiy ishonchning asosiy omillaridan biri sifatida qaraladi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida meritokratiya tushunchasi sezilarli nazariy evolyutsiyani boshdan kechirdi. Dastlab u asosan "iste'dod egalari hokimiyati" sifatida talqin qilingan bo'lsa, zamonaviy siyosiy-falsafiy diskursda mazkur konsepsiya yanada murakkab, ijtimoiy adolat va teng imkoniyatlar tamoyillari bilan boyitilgan nazariy modelga aylandi. Davlat boshqaruvida meritokratiya tamoyillari zamonaviy davlatlar uchun muhim strategik vosita hisoblanadi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, iqtidorli va malakali kadrlarni tanlash hamda ularning faoliyatini axloqiy va professional me'yorlar asosida tashkil etish davlat xizmatining samaradorligini oshiradi, korrupsiyani kamaytiradi va jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nadal, Kevin L.; Griffin, Katie E.; Wong, Yinglee. "Gender, Racial, and Sexual Orientation Microaggressions". In Paludi, Michele A.; Coates, Breana E. (eds.). *Women as Transformational Leaders: From Grassroots to Global Interests*. ABC-CLIO. (2011). pp. 9–10.
2. DAVLAT FUQAROLIK XIZMATIDA MERITOKRATIYA TAMOYILINI QO'LLASHNING TASHKILIY-HUQUQIY MASALALARI — Yurisprudensiya <https://jurisprudence.tsul.uz/archives/7673>.